

אורן קלמן

עיצוב זיכרון בשירות נרטיב

מוטי גיגי. עיר בלי זיכרון: בין דומיננטיות להגמוניה תרבותית ביחסי שדרות-שער הנגב.
אוניברסיטת בר-אילן, 2024, 184 עמודים.

בתחילת שנות ה-50 של המאה הקודמת הוקמה בצפון הנגב המערבי עיירת הפיתוח שדרות. כמו עיירות אחרות, גם שדרות תוכננה לשמש מרכז עירוני כפרי, המקיים יחסי גומלין עם הקיבוצים הסובבים אותו. בפועל תוכנית זו השתבשה, והפכה לקשר של תלות חד-צדדית. חברי הקיבוצים, ותיקים ממוצא אשכנזי, לא היו זקוקים לשירותי העיירה, ואילו תושבי שדרות, עולים חדשים מארצות האסלאם, היו תלויים בקיבוצים לפרנסתם.

זוהי נקודת המוצא שבה מתחיל הספר של הסוציולוג מוטי גיגי, העוסק ביחסים בין שדרות לעשרת קיבוצי המועצה האזורית שער הנגב המפוזרים סביבה, ומבקש לחשוף את הגורמים שעיצבו אותם לאורך למעלה משישה עשורים (1950–2012). בכך הוא משתלב במגמה המבורכת של השנים האחרונות – התרחבות המחקר על עיירות הפיתוח – ופורש בפני הקוראים סוגיה חשובה בתולדות היחסים בין העיירות לקיבוצים ובין מזרחים לאשכנזים, במיוחד לאור התפקיד שממלאת סוגיה זו בשיח הציבורי בישראל והשלכותיה על המערכת הפוליטית הישראלית.

בספר נטען כי מאז הקמת שדרות הייתה לקיבוצי הסביבה דומיננטיות כלכלית, שהתבטאה בניצול תושבי העיירה ככוח עבודה זול. עוד נטען כי מצב זה נמשך ללא הפרעה עד

תחילת שנות ה־70, אז פרצו מחאות "הפנתרים השחורים", שגרמו לחברי הקיבוצים לחשוש מערעור דפוס הניצול הקיים. לפי גיגי הייתה להם סיבה טובה לחשוש, שכן כטענת ההיסטוריון רנאג'ט גוהא (Guha), דומיננטיות כלכלית אינה יכולה להתקיים לאורך זמן ללא שליטה תרבותית, הגמוניה, המבטיחה שהמוחלשים יקבלו את מעמדם כנורמלי. לכן, בהבנים זאת, החלו חברי הקיבוצים בפעולות לשימור מעמדם הפריוילגי. הפעולה המשמעותית הראשונה הייתה פרויקט "שיתוף פעולה שדרות-שער הנגב", שהחל ב־1974 כשיתוף פעולה בין פעילי ומנהיגי שדרות והתנועה הקיבוצית, ועיקרו מפעלי חינוך ותרבות משותפים בעיירה. יוזמי הפרויקטים טענו שהם נועדו ליצור שיתופי פעולה על בסיס שוויוני ולגשר על פערים. אולם למעשה, כך טוען גיגי, המטרה האמיתית הייתה "תרבות" תושבי שדרות. כלומר, הטמעת ערכי התנועה הקיבוצית בקרבם כדי לחזק את ההגמוניה ולשמר את תנאי הניצול (עמ' 155). בהמשך מנסה גיגי להראות כיצד הקמת הקיבוץ העירוני בשנות ה־80 ופתיחת סינמטק שדרות בסוף שנות ה־90 שירתו אותה מטרה, וכיצד ההרחבות הקהילתיות בקיבוצים, שהוקמו בשנות ה־90 ואילך, תרמו לשעתוק המעמד הדומיננטי הקיבוצי במרחב.

דרך ניתוח זה מצביע גיגי בספרו על מקרי אפליה ועוול, כגון פריוילגיות שהוענקו לחברי הקיבוץ העירוני, והשתלטות הקיבוצים על הסינמטק (עמ' 78–80, 91, 108). אף שחלק לא מבוטל מהסוגיות הנדונות בספר כבר נחקרו בעבר, חשיבותו טמונה בעיקר בניסיון לשלב ביניהם לכדי נרטיב מקיף, המציע הסבר כולל ופרשנות חדשה לתהליכים שהשפיעו עמוקות על האזור ועל תושביו, ומתוך המקרה הפרטני של שדרות להסיק לגבי עיירות הפיתוח בכללותן.

אחת העוולות שגיגי מתרעם עליה בספר היא מה שנתפס בעיניו כהדרה של סיפור שדרות ושאר עיירות הפיתוח מהזיכרון הקולקטיבי. מכאן שם הספר והמוטיבציה של המחבר בפרסומו. מכאן גם ניתן להבין את חשיבותו של הניסיון שנעשה בספר לשחזר את נקודת המבט של תושבי שדרות ולהשמיע את קולם – קול מחאה על מה שתפסו כניצול כלכלי, נישול תרבותי ויחס מתנשא וגזעני – שבמשך שנים רבות לא קיבל ביטוי מספק בשיח הציבורי ובמחקר. בכך מהווה הספר מהלך חשוב לשילוב פרספקטיבות מודרות במרכז הבמה המחקרית.

לצד החזקות של הספר יש גם חולשות. העיקרית שבהן, להבנתי (וכאן ייתכן שבא לידי ביטוי ההבדל במתודולוגיה ובנקודת המבט בין סוציולוג להיסטוריון), היא היצמדות לפרספקטיבה של התיאוריה הפוסט-קולוניאלית, תוך התעלמות פעמים רבות מהקשר היסטורי, באופן שיוצר תמונת עולם דיכוטומית הכופה עצמה על האירועים. אף שמדובר בתיאוריה בעלת ערך מחקרי, נדמה כי אופן יישומה כאן דווקא פוגע בעוצמת הטיעון על אפליה אמיתית שחוו תושבי עיירות הפיתוח.

כך, למשל, טענת הספר שלפיה הניסיון לשימור ההגמוניה הוא החוט המקשר בין כל המפגשים בין הקיבוצים לשדרות נראית מאולצת. המחבר עצמו מציין שהקיבוץ העירוני לא הוקם ביוזמת הקיבוצים המסורתיים, אלא ביוזמת יוצאי קיבוצים, שזכו לזלזול מצד התנועה הקיבוצית וחברי הקיבוצים הוותיקים (עמ' 73–74). גם הטענה שהקמת סינמטק שדרות נבעה מאותו מהלך הגמוני אינה משכנעת, שכן הוא הוקם ביוזמת מכללת ספיר עבור הסטודנטים, והמטרה החינוכית כלפי תושבי שדרות הייתה משנית ונועדה בעיקר לגיוס משאבים (עמ' 88–90), בעוד האופן שבו משרת הסינמטק את קידום ערכי הקיבוץ נותר מעורפל לאורך הספר. כמו כן, לא ברור כיצד תרמו ההרחבות הקהילתיות לחידוש "ערכי הקיבוץ המסורתי" (עמ' 137, 138, 154, 156) בשעה שהקיבוץ המסורתי חדל להתקיים מרגע שהופרט.

בעיה נוספת קשורה להתעלמות מהקשרים היסטוריים דוגמת תהליכי "בינוי אומה" שעברה ישראל בשנותיה הראשונות, אשר כללו גיבוש תרבות לאומית משותפת. בתנאים של קליטת עלייה המונית ממגוון תרבויות ראתה ההנהגה בגיבוש זה תנאי הכרחי להישרדות המדינה הצעירה. בדומה למדינות הגירה אחרות, גם בישראל ציפו מהעולים לאמץ את תרבות החברה הקולטת – תרבות עברית מודרנית שהתפתחה בתקופת היישוב החדש. החוקרים הפוסט-קולוניאלים צודקים בטענתם שהחברה הקולטת החזיקה בתפיסות קולוניאליות שהביאו להתנשאות על העולים המזרחים, אולם אין זו התמונה כולה. לצד זאת השפיע גם האתוס הציוני שעודד סולידריות יהודית, כפי שהראו ההיסטוריון ירון צור, ואחרים בעקבותיו.¹ שילוב שתי התפיסות המנוגדות הוביל לתחושת דחיפות

1 ראו: ירון צור, אימת הקרבן – "המרוקנים" והתמורה בבעיה העדתית בישראל הצעירה. אלפיים 19, 2000, עמ' 128; אבי פיקאר, **עולים במשורה: מדיניות ישראל כלפי עלייתם של יהודי צפון אפריקה, 1951–1956**, מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, קריית שדה-בוקר, תשע"ג.

בהעברת העולים המזרחים תהליך שישלבם בחברה הישראלית הוותיקה. אומנם ברור שמחאת "הפנתרים השחורים" תרמה לניעור השיח העדתי-חברתי בישראל, אולם המאמצים לשילוב המזרחים באמצעות פרויקט חברות החלו כבר בראשית המדינה, באמצעות מערכות החינוך, הצבא, התקשורת ועוד. בכללם יש למנות גם ניסיונות לגוון את אוכלוסיית עיירות הפיתוח על-ידי שילוב עולים אשכנזים ותיקים ממרכז הארץ.² אין בניתוח זה כדי להצדיק את הניסיון להשכחת תרבויות העולים, וכמובן גם לא את הדרך שהדבר נעשה, אולם הצגת הקשר רחב זה מוסיפה מורכבות חשובה שחסרה בספר, ואשר מאירה דברים באור שונה.

בעיה נוספת היא תיאור מציאות דיכוטומית מדי: "שליטים" מול "מוכפפים" – קיבוצי שער הנגב מול תושבי שדרות – תוך התעלמות מגופים וממוסדות רבים כגון המפלגות, הסוכנות היהודית, ההסתדרות והממשלה, שהשפיעו רבות על עיצוב המרחב. למעשה הספר מאחד גורמי שלטון אלו תחת ייצוג אחד – המועצה האזורית והקיבוצים – ובכך מתעלם ממגוון האינטרסים והתפיסות של הגורמים השונים וממאבקי הכוח ביניהם, ומייחס לקיבוצים עוצמה שלא באמת הייתה להם.

גם תיאור המזרחים בשדרות מוצג באופן דיכוטומי מדי, תוך חלוקה מרומזת ל"טובים" ו"רעים". ניסיונות חברות העולים בעיירות הפיתוח הובילו חלק מתושבי המקום לתגובת נגד המאופיינת בהסתגרות תרבותית ופעמים רבות אף בשנאת זרים (ביטויים בנושא שנאת זרים ראו בעמ' 101, 115, 139). התיאוריה הפוסט-קולוניאלית שאימץ יגיי מובילה אותו להזהרות עם חברי קבוצה זו, גם אם הדבר לא נכתב במפורש, ולהציגם באור חיובי (ראו עמ' 109–114). לעומתם, חברי הקבוצה האחרת, בכללה מנהיגים מקומיים דוגמת עמיר פרץ וזוהר אביטן, שפעלו לגיוון אוכלוסיית עיירות הפיתוח ולשילוב העולים בחברה הישראלית, מוצגים באור שלילי. בהסתמכו על הומי באבא ואחרים, מציג יגיי חלק מחברי קבוצה זו כמי שסובלים ממעין תסמונת שטוקהולם קולוניאלית, תוך תיאורם כ"חקיינים" או כבעלי אופי עבדותי (למשל, עמ' 136, 151, 192). לתפיסתי, גישה זו לא רק מנציחה סטריאוטיפים של מזרחיות, אלא גם מתעלמת מהקשר היסטורי חשוב, ועושה עוול לאלו שפעלו למען שילוב.

2 אורן דוד קלמן, **מנהיגים עולים: מפא"י והנהגת עיירות הפיתוח, 1948–1965**. למדא עיון, 2023, עמ' 78–94.

לסיכום, הספר משקף היטב את נקודת מבטם של חלק מתושבי שדרות, אך להערכתו אינו יוצא די הצורך מנקודת מבט זו לכדי ראייה כוללת ושלמה.

בסיום הספר מביע גיגי תקווה להכרה בעוולות העבר לשם בניית עתיד טוב יותר. אני מצטרף לתקווה זו, אך התגברות על משקעי העבר מצריכה גם הצגת הסוגיה על כל מורכבותה, ואיני חושב שהיצמדות לתיאוריה הפוסט-קולוניאלית מאפשרת זאת. יחד עם זאת, אין ספק שהספר הנדון, על חוזקותיו וחולשותיו, תורם, כתקוות המחבר, לקידום סדר יום אקדמי שבו יימשך הוויכוח בנוגע לעיירות הפיתוח, ליחסי העדות בישראל ולזיכרון ההיסטורי.

ד"ר אורן קלמן, מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות.

דוא"ל: orenkalm@gmail.com